

ENIKŐ A. SAJTI

PARTIZANSKA ODMAZDA PROTIV MAĐARA U VOJVODINI: REZULTATI I UPITNICI ISTORIOGRAFIJE

U jugoslovenskoj, srpskoj, ali i u mađarskoj istoriografiji je partizansku odmazdu protiv Mađara 1944/45, „*još hladnije dane*“ pre promene sistema, desetlećima obavilo čutanje. Polazeći od teze da „*pobeda opravdava sve*“ istoriografija, koju je jugoslovenska politika držala na kratkoj uzici, negirala je, odnosno predstavljala je represalije kao nužno deljenje pravde protiv „mađarskih fašista“ i Nemaca koji su kolektivno proglašeni za krivce. Srbija je i u desetlećima posle raspada Jugoslavije činila sve da marginalizuje i falsifikuje odmazde. Tako se u odašnjim istorijskim razgovorima koji su se takli ove epohe pojavio eufemističan izraz „*ispadi protiv Madara*“. Čutanje i negiranje od početka je koristio cilju da se istorija stupanja nove partizanske elite na vlast i njena manjinska politika precrta, opere i heroizira. Politička poruka ovog lažnog pogleda na istoriju je bila ta da su osveta i retorija od strane nove političke elite, odnosno od samog sistema strana *ab ovo*. Znači, kazna i podnošenje računa su bili pravedni, bili su upereni protiv ratnih zločinaca i „*narodnih neprijatelja*“, oni su „*služili narode Jugoslavije*“.¹ Znači, nova jugoslovenska država koju su vodili komunisti i istorija nastanka manjinske politike vezane za Madare je „*čistog začeća*“.

Paralelno sa raspadom druge jugoslovenske države, kao reakcija na to, u novim nacionalnim državama koje su se izdvajile iz jugoslovenske države pojavio se radikalno suprotan stav: Jugoslavija Titove ere je „*začeta u grehu*“, istorija komunističkog sistema je permanentano „*nasilje vlasti*“ nad narodima države, istorija „*tepih-bombardovanja društva*“. Istoričari novih država, koje su tražile sopstveni identitet, vodile su viktimološke duele i delimično ih vode i danas između sebe, mobilisale su značajne snage u istraživanju pitanja „*ko je patio više*“ i od koga za vreme rata, koja su sa istoriografskog stanovišta bezvezna i nemoguća za odgovor, ali su sa nacionalnog stanovišta svakako korisna.² Tada, u jeku „*rekonkviste*“ srpske, hrvatske, slovenačke itd. istoriografije, u vojvođanskoj mađarskoj štampi pojavili su se prvi članci koji su pokušavali da postave spomenik nedužnim mađarskim žrtvama nove partizanske vlasti,

¹ Pojam „narodnog neprijatelja“ je u stvari bio rastegljiv po želji. Zvanično objašnjenje ovoga iz tog perioda razmatra MOMČILO MITROVIĆ: Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: Hans Georg Fleck, Igor Graovac (red.): Dijalog povjesničara – istoričara 4. Zagreb, 2002. 249–266.

² Rezime rasprave vidi DR BOGOLJUB KOČOVIĆ: Nauka, nacionalizam i propaganda. (Izmedju gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji) Pariz, 1998.; odnosno VLADIMIR ŽERJAVIĆ: Yugoslavia – Manipulations with the number of Second World War Victims. www.hir.hr/books/manipulations/p06.htm Datum 20. 08. 2009. Direktne ljudske žrtve između 1941–1945 Kočović procenjuje na 1 014 000 osoba, a Žerjavić na 1 027 000 osoba.

pogubljenima, odvedenima u logore, prognanima, i po obrascu na uspomenu žrtava racije iz 1942. tražili su pravo na javno prisećanje.³

Ovi vojvodanski mađarski radovi objavljeni 90-ih godina temeljili su se uglavnom na bazi izvora matičnih knjiga umrlih i memoara i tokom dugog vremena su se koncentrisali na utvrđivanje broja pogubljenih nedužnih mađarskih žrtava i na prikupljanje memoara. Prikupljanjem memoara počelo je i uključenje tragičnih sudsibina onih ljudi koji su pretrpeli drastičnu odmazdu u istoriju. Najveći rezultat ovih radova vidimo u tome da su probili zid laži koji je podignut u vezi odmazde partizana protiv Mađara, da su prekinuli sa shvatanjem istorijata nacionalnih manjina bivšeg režima, da su otvorili put pred izgradnjom novog vojvodanskog istorijskog pamćenja i istorijske svesti.⁴ Moramo skrenuti pažnju i na to, da prikupljanje memoara o „*još hladnjim danima*“ moglo da počne u minuti posle dvanaest i da zbog toga nije moglo biti sveobuhvatno i širokog dijapazona, kao naprimjer u slučaju Nemaca, koji su zatvarani u logore, a zatim iseljavani. Prikupljanje prisećanja na njihove golgote, zahvaljujući njihovim udruženjima koja su obrazovana na zapadonemačkoj teritoriji, mogla su početi odmah po njihovom okupiranju u logor, odnosno po njihovom iseljavanju. I pored začašnjenja, radovi Martona Matuške, Šandora Mesaroša, Julije Teleki, Janoša Slobode i drugih⁵ doneli su značajne uspehe, istovremeno, baš u pitanju koje su držali kao najvažnije — o broju žrtava — posle izvesne tačke više nisu doneli nove rezultate. Prvobitno zato, jer bi sledeći korak morao biti sistematsko istraživanje, analiza prvobitnih izvora organa koji je sprovodio represalije i partije koja je stvorila organizaciju OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda). Istraživanje arhivske grade, naročito dokumenata Ozne, u Srbiji ne samo da je otežano, već je do današnjih dana nemoguće.

Arhivska građa istražena u domaćim arhivima nažalost pruža malo odgovora po ovom pitanju. Pisac ovih redova već duži niz godina istražuje istorijat vojvodanskih Mađara i na osnovu mađarskih arhiva mogla je prvobitno da rekonstruiše onaj deo

³ Vidi seriju članaka MARTONA MATUŠKE u Mađar So-u iz 1990. godine, odnosno poziv DZVM (VMDK) upućena predsedniku Srpske akademije nauka i umetnosti u Mađar So-u od 20. aprila 1990. U pozivu se može čitati: „*došlo je vreme, kada naučnim metodama treba ispitati vojvodanska zbivanja za vreme okupacije i neposredno posle oslobođenja.*“

⁴ Ranije o represalijama u Južnim krajevima objavljene su dve svećice u Sjedinjenim Američkim Državama, iz pera emigranata, jedan na mađarskom, a drugi na engleskom jeziku. SZIGETHY GYÖRGY: Szemtanúja voltam Tito délivédi vérengzéseinek. Cleveland, Ohio, 1956.; ELEMER HOMONNAY: Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary. Cleveland, (Ohio), 1957.

⁵ Bez potpunosti: MATUSKA MÁRTON: A megtorlás napjai. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1991.; ISTO: Hová tűntek Zsablyáról a magyarok? A VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2004.; ISTO: A délivédi magyarság tragédiája. Rubikon, 2009. 5. sz. 46–47.; MÉSZÁROS SÁNDOR: Holttá nyilvánítva. Délivédi magyar fátum. I. Újvidék, 1991.; ISTO: Holttá nyilvánítva. Délivédi magyar fátum 1944–1945. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék. H. n. é. n.; ISTO: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. Regio, 1994. 1. sz. (PDF verzija); TELEKI JÚLIA: Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu, 1999.; ISTO: Hol vannak a sírok? Óbecse, 2007.; MOJZES ANTAL: Halottak napja Bajmokon. Cnefa Kiadó, Bajmok, 1994. TELEKI BÉLA: Becse történetéből. Becse, 1995.; SZLOBODA JÁNOS: Zentán történt 1944-ben. Újvidék, 1997. Miért? Zakaj? Lendavski zveski. Lendvai füzetek 16. Szerk. SILVIJA KULČAR, MIRA UNGER, DR. BENCZE LAJOS, GÖNCZ LÁSZLÓ. Lendva-Lendava, 1998.; ÁDÁM ISTVÁN-CSORBA BÉLA-MATUSKA MÁRTON-TERNOVÁCZ ISTVÁN: A temerini razzia. A VMDP Történelmi Emlékbizottsága, Temerin, 2001.; Rémuralom a Délivéden. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenles atrocitásokról. Szerk. CSORBA BÉLA, MATUSKA MÁRTON, DR. RIBÁR BÉLA. Atlantis, Újvidék, 2004.; FORRÓ LAJOS: Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoszon, Adorjánban. Szeged, 2007.; ISTO: Jelöletlen tömegsírok. Rubikon, 2009. 5. sz. 40–44.

problema koji odgovara na pitanje da li je Budimpešta imala saznanja o represalijama protiv Mađara u jesen 1944, te ako je imala, šta sadrže informacije o tome, odnosno kako, putem koga i kakvim su kanalima dospevali do mađarske javnosti i organa državne uprave. Šta se desilo sa pristiglim informacijama u laverintu službene birokratije, u datom slučaju pre svega u Odeljenju za manjine Kabineta premijera i u Ministarstvu inostranih poslova? Kakvo je mesto zauzimala Jugoslavija u mađarskim pripremama za sklapanje mira i uopšte u njenim spoljnopolitičkim težnjama, jer je ovo na odlučujući način uticalo na zaštitu manjina od strane Budimpešte? Zašto vesti o partizanskim represalijama nisu izazvali proteste u Budimpešti, zašto su se trudili da već skoro namerno „zaborave” na to?

Da li je pružila, i da li je Mađarska vojvodanskom Madarima, koji su opet dospeli u manjinsku sudbinu, i čiji je broj iznosio preko pola miliona, mogla da pruži bilo kakvu zaštitu protiv represalije vlasti, koja se srušila na njih? Ako jeste, u kakvim pitanjima je podigla glas i sa kakvim rezultatom? Rezultate ovih istraživanja prvi put sam sumirala u monografiji na engleskom jeziku, a proširena verzija je objavljena i na mađarskom. Najnovije rezultate sam zadnji put sumirala u dve studije.⁶ Na osnovu ovih bi se podsetila samo na nekoliko važnijih momenata.

Prve vesti o okrutnosti partizana pristigli su još pre sloma, 31. avgusta 1944, za vreme vlade Lakatoša, u II odeljenje Kabineta premujera, koji je bio zadužen za manjinska pitanja, a od strane mađarske administracije u Južnim krajevima, koja je bila u rasulu, ali je još ipak delovala. Prvi poznati izveštaj je stigao od međumurske Žandarmerije, odnosno od skupštinskog poslanika Ivana Nada (Nagy Iván).⁷ Ivan Nad, bivši zagrebački studentski voda, koji je prošao ozbiljnu političku karijeru i stekao je poslanički mandat po priključenju postavljenjem, dostavio je Ministarstvu originalno pismo Rože Lajko iz Čakovca od 7. avgusta 1944, u kome žena izveštava svoga brata iz Doroslova o dogadajima vezanim za smrt njihovog oca. U potresnom pismu стоји, da su 23. jula 1944. partizani upali u selo, pokupili 68 ljudi, isterali ih na kraj sela, do jednog močvarnog dela, te starije tamo streljali, a među njima i njihovog oca. Citiram iz pisma, koji je pisan dijalektom i sa pravopisnim greškama, prepisano na današnji jezik: „... i morali su da pevaju i udarali su, ubadali su, pučali su im u glave i ostavili su ih u žburnu vezane, još su bili živi, onda su se tako udavili (...), više mrtvih nije bilo, samo ovi stari ljudi, ali ne znamo zašto je to trebalo tako činiti. Dragi mladi brate, mi smo siročad, mi nemamo dobrog oca, žalost na srcu.“

Centralna istražna komanda Žandarmerije o ovom slučaju izvestila je sledeće: 30. jula u Čakovec je upala partizanska jedinica jačine 50 ljudi, pokupili su 53 dobrostojeća Mađara (broj žrtava nije isti, ali bitnije ne odstupa – S. E.), odveli su njihove konje i druge vrednosti, rodaci su kasnije u obližnjoj šumi pronašli tela 37 žrtava. U

⁶ ENIKŐ A. SAJTI: Hungarians in the Vojvodina 1918–1947. Atlantic Studies on Society in Change No. 110. Columbia University Press, New York. 2003. 405–488.; odnosno A. SAJTI ENIKŐ: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 319–386.; ISTO: A „komunizmus mostoha gyermekel”: a magyar kisebbség elleni megtorlások a Délvidéken – a kutatás eredményei és kérdőjelei. *Létünk*. Társadalom, tudomány, kultúra. XXXVIII. évf., 2008. 3. sz. 28–42.; ISTO: Még hidegebb napok. Megtörös a Délvidéken. *Rubikon*, 2009. 5. sz. 30–38.

⁷ Mađarski zemaljski arhiv (MOL) K-28 Kancelarija premijera (ME) Odeljenje za manjine. 1944-R-25 965.

vezi ovog slučaja Odeljenje za manjine je službenim putem, na uobičajan način zatražilo od Ministarstva inostranih poslova da „izvoli kod nezavisne hrvatske države podići reč zbog sve učestalijih napada na živote i imovinu Madara koji žive u Hrvatskoj...“. Tražili su istovremeno od ministra inostranih poslova da u slučaju ako se oktutnosti nastave, „da poduzme mere u cilju preseljavanja mađarskog stanovništva opštine u Mađarsku.“⁸ Znači, Odeljenje za manjine je prema političkoj praksi iz tog doba preusmjerilo pitanje spoljnoj politici i pokušalo je u cilju zaštite Madara u Hrvatskoj da koristi važeći ugovor o preseljavanju između mađarske i hrvatske vlade. Ali mađarska administracija koja se urušavala, i ustaški režim koji je živeo zadnje dane, nisu mogli da ovu zamisao sprovedu u delo.⁹

Posle slome Hortijevog režima, prvi izveštaj koji je sastavljen za privremenu vladu u Debrecenu datira od 16. januara 1945. godine. Tokom mojih istraživanja pronašla sam ukupno sedam takvih dokumenata, u kojima su privatne osobe, crkvena dostoanstva, ili neki organ državne uprave, pre svega Odeljenje za manjine, skretali pažnju na odmazde ministru spoljnih poslova, ili pak premijeru. U ovim izvorima pojavljivale su se prve procena o broju žrtava, koje su se kasnije raznim kanalima fiksirale u mađarskoj opštoj svesti.

Anonimni pisac najranijeg izveštaja je prebegao iz Bačke, i kako piše „sudbina Madara u prvim nedeljama okupacije bio je prinudni rad (muškarci rođeni između 1883–1929, pa i žene masovno), u težim slučajevima masovna masakriranja (vidi odnosni izveštaj), po mogućnosti materijalno pljačkanje i moralno uništavanje (obeščaćenje mađarskih žena).“¹⁰ Nažalost, izveštaja nema među spisima, pa tako ne znamo o koliko pogubljenih je privremena vlada dobila saznanja. Znamo da je krajem jula 1945. u Ministarstvo inostranih poslova stigao spisak pogubljenih, odnosno uhapšenih katoličkih sveštenika. Lista je sadržavala 22 imena, od kojih je o 13 bilo pouzdano da su ubijeni.¹¹ Velika je verovatnoća, da su ove vesti dospele do vlade posredstvom kardinala Jožefa Mindsentija (Mindszenty József), kao što je kardinal poslao ministru spoljnih poslova Janošu Đendešiju (Gyöngyösi János) i izveštaj izbeglica iz Južnih krajeva, u kojem su anonimni autori na dramatičan način predstavljali situaciju Madara u Jugoslaviji, odnosno kritizirali su zamisli mađarske valde o miru, jer nije htela postavljati teritorijalne zahteve prema Jugoslaviji. Opšte je poznato, da je Mindsenti oktobra 1945. u pastoralnom pismu sa dramatičnim tonom protestovao protiv iseljavanja Madara iz Slovačke i protiv iseljavanja Nemaca iz Mađarske, ali je u slučaju Madara u

⁸ Isto.

⁹ Mađarska i Hrvatska su aprila 1942. potpisale ugovor o repatrijaciji Madara iz Bosne koji su „izloženi opasnostima od partizana“. Ugovor se ticao bosanskih sela sa mađarskim življem Gunja, Vučnjak, Brčko koje je pogodio građanski rat. Preseljeni su mogli poneti čitavu svoju imovinu. Preseljene su 395 porodice, sa 15 552 članova, koje je mađarska vlada naselila u Bačku, u bivše dobrovoljačke opštine, među Sekelje koji su već ranije naseljeni iz Bukovine.; A. SAJTI ENIKÓ: Magyar-horvát államközi kapcsolatok (1941–1944) In: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Uredio: KRAUSZ TAMÁS ÉS SZVÁK GYULA. Pannonica, Bp., 2003. 9-13.

¹⁰ MOL Dokumenti Kancelarije premijera nacionalne vlade. 1944/1945-1949-XIX-A-1-j-XXIII-112-1945. kutija 21. Nažalost dotični prilog nismo pronašli među spisima.

¹¹ MOL Ministarstvo inostranih poslova (KÜM) Dokumentacija odeljenja za pripremanje mirovnog ugovora XIX-J-1-a-IV-109-40 178/Bé.-1945. kutija 55. Za detalje vidi: MATUSKA MÁRTON: Vajdaság már-tír papjai. In: S nem törődtök vele, a holnap mit őröl... Források a Délvidék történetéhez 3. Szerk. CSORBA BÉLA. Hatodik Síp Alapítvány. Bp., 1999. 219-221.

Jugoslaviji držao dovoljnim da prosledi vlasti izveštaje koji su mu dostavljeni, a uz koje je priložio samo propratno pismo kratke i neutralne sadržine.¹²

Autori ovog zapisa su procenili broj žrtava na 50-60 hiljada. Jedna analiza od raniјe, koja je za potrebe Ministarstva spoljnih poslova sačinjena 16. oktobra 1945. za pripreme pregovora o miru, procenila je broj žrtava na 40 hiljada, a u jednom dokumentu koji je nastao u novembru možemo pročitati da su partizani „navodno“ pogubili 20 hiljada Mađara.

Kardinal Mindsenti je juna 1946. dostavio ministru spoljnih poslova Đendešiju anonimne izveštaje pod naslovom „Mađarska sudbina u Južnim krajevima“ („Magyar sors a Délvidéken“) i „Položaj Mađara u Jugoslaviji u pravom svetu“ („A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban“), koji mu je lično dostavila jedna delegacija iz Vojvodine. Sastavljači ovoga su procenili broj pogubljenih na 50 hiljada i izveštavali su o 30 hiljada deportovanih. Posebno su ukazali na pogubljenje Mađara iz Bezdana, na deportaciju stanovništva Čuruga i Žabljaka i na tragičnu smrt subotičkog nadžupana Antala Reka (Reök Antal). Kako u izveštaju možemo pročitati: „Dr. Antala Reka, bivšeg subotičkog nadžupana, su namamili i posle nekoliko nedelja su ga bacili sa balkona novosadske Banske palate. Urednika Dr. Jožefa Bognera su pogubili posle dugog mučenja. Župnika iz Ruskog Sela (Torontálörösz) je Titov Gestapo u podrumu pretukao na smrt, 84 godišnji župnik iz Horgoša Janoš Virág je stradao na mestu pogubljenja, molskog župnika Lajoša Vargu su kilometrima vukli zavezanog za kola, dok nije umro. Telo su mu posle toga masakrirali. Mošorinskog sveštenika Ištvana Keveša su sa madarske teritorije silom odveli u Novi Sad.“¹³ Doneli su vesti i o pogubljenju Mađara u vrdničkom rudniku, koje su optužili za sabotažu, spomenuli su i zloglasnu novosadsku „pijacu robova“. „U logoru se u 5 sati zorom postrojavaju posebno mučkarci i žene. U pola 6 stupaju ispred poslodavaca. Biraju ih i odvode. Dolaze i takvi poslodavci, koji traže samo devojke, žene. Ovi poslodavci su redovno iz redova jedne ili druge vojske. Strašno je veliki broj sifiliističara. Krajem aprila u zoru u pola 4 došao je vojnik u logor u žensku spavaonu, izabrao je jednu devojku s tim, da mu je potrebna ‘samo za dva sata! Stvarno, u 6 sati se polumrtva doteturala. (...) Osvećene popove su mesecima koristili za čišćenje toaleta, za soljenje sirovih konjskih, govedih i svinjskih koža. Držati misu, bolesnike snabdevati sakramentima (jer je to reakcionarna radnja), niti ići na ulicu nisu smeli.“¹⁴ Dokumente sa ovim potresnim informacijama iz Ministarstva spoljnih poslova referent za Jugoslaviju Jožef Reks (Rex József), koji je kasnije postao sekretar beogradskog poslanstva, poslao je u kabinet premijera sa sledećom primedbom: „Sabravši sve, položaj Mađara u Jugoslaviji nije sjajan, ali moramo računati da je mogao biti i mnogo gor.“¹⁵ Jedan kasniji zapis, koji je 20. oktobra

¹² MOL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé-1946. kutija 55.

¹³ Isto tamo.

¹⁴ Isto tamo.

¹⁵ Isto tamo. Jožef Reks (1920-?) jugoslovenski komunista dospeo je u sastav Ministarstva inostranih poslova na pritisak Sovjeta u proljeće 1945., posle je kao diplomata radio u mađarskom poslanstvu u Beogradu 1947-1948. Povodom Rajkovog procesa uhapšen je i sa optužbom za izdaju prvostepeno je osuđen na doživotnu robiju, kazna mu je smanjena na 15 godina. Obnovom procesa 1955. oslobođen je od optužbe špijunaže i izdaje. Godine 1956. emigrirao je u Sjedinjene Američke Države. O njegovom delovanju detaljnije vidi: A. SAJTI ENIKÓ: Egy kommunista káder a külügyben 1945-1948. Rex József. Forrás, 2009. július-augusztus. 89-109.

1946. sastavljen za premijera Ferenca Nađa (Nagy Ferenc), spominje 30-35 hiljada žrtava.¹⁶

Informacije koje su poticale od rođaka, poznanika, odnosno od osoba koje su iz logora pobegle u Mađarsku, ili su proterane iz Jugoslavije, ilegalnim putevima su dospevale preko strogog kontrolisane granice. Diplomatski kanali još nisu funkcionisali, a veze između dve države još nisu bile uspostavljene.

Do sada citirani dokumenti nedvosmisleno su potvrđivali da je mađarska vlada od početka znala o represalijama protiv Mađara, o pogubljenjima, o logorima, o iseljavanjima, o prisilnom radu i prisilnoj mobilizaciji, o proteravanjima. Istovremeno, o broju žrtava dospevale su samo procene koje je bilo teško proveriti, a ove brojke, kako smo videli, kretale su se između 60 i 20 hiljada.

Vesti o odmazdama su stigle i do engleske i američke delegacije SKK (Saveznička kontrolna komisija). Kako o tome možemo da pročitamo u dokumentu koji je nedavno dospeo na video, Englezi i Amerikanci su se u više navrata interesovali po tom pitanju kod dužnosnika mađarskog Ministarstva inostranih poslova, ali svaki put su dobijali odgovor da „zvanično“ nema informacija o retorijama i da su informacije o tome „neproverene“. U jednom razgovoru koji je juna 1945. vođen „u prilično prijateljskom tonu“ privredni rukovodilac jugoslovenske delegacije pri SKK, Gavrilović, uveravao je Ministarstvo inostranih poslova o tome da „u Bačkoj nikakvih pogroma nema i nije bilo protiv Mađara.“ Kako je rekao: „samo su iz dve opštine, iz Čuruga i Žablja masovno proterani Mađari, a i tamo iz sopstvenih interesa, zbog poznatih novosadskih dogadaja. Mađare grupišu u Zapadnu Bačku koju su Švabe napustile, u Odžake, u Bečeј, itd. Bilo je rasprava narodnih sudova i usled toga je stvarno bilo pogubljenja, ali samo u onim slučajevima gde je potvrđeno ubistvo, pljačka, ili suđelovanje u novosadskim dogadjajima.“ Još je naglašeno dodao: „velika je sreća Mađara, da je Tito dospeo na vlast, inače bi reakcija i osveta zbog novosadskih dogadaja bila užasna. Uopšteno, Mađari imaju vrlo dobru sudbinu...“¹⁷

Pre nekoliko godina je svetlost ugledala ona dokumentarna knjiga koja sadrži zapisnike Savezničke Kontrolne Komisije u Mađarskoj između 1945 i 1947.¹⁸ Ovi izvori svedoče o tome da represalije nisu bile na dnevnom redu SKK, mada su, kako vidimo, engleski i američki delegati imali informacije vezane za to.

O represalijama protiv Mađara nisu samo zvanični krugovi imali saznanja, već i preko rođaka, poznanika i šira javnost je odmah stekla saznanja o tome. Na to ukazuje memoar Dežea Šuljoka (Sulyok Dezső), bivšeg poslanika Partije malih posrednika, koji je napisao u emigraciji, ali ga spominje u svom dnevniku i Jožef Gres (Grósz József) nadispikup iz Kaloče. Pisac Đula Ilješ (Illyés Gyula) 27. maja 1945. zapisao u svom dnevniku da je 30 hiljada Mađara ubijeno u Južnim krajevima, a 5. juna je pak pisao o

¹⁶ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia – 16/b-1874/1946. kutija 22.

¹⁷ Isto tamo.

¹⁸ A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk. FEITL ISTVÁN. Napvilág Kiadó, Bp., 2003.

tome, da je na kraju čuo o 40 hiljada žrtava.¹⁹ Ovo je pitanje u tadašnjoj mađarskoj štampi važilo za tabu temu, znači vesti o odmazdi su se širile informativnim kanalima.

U današnjoj mađarskoj javnosti putem rada Tibora Čereša (Vérbosszú a Bácskában) fiksirala se brojka od 40 hiljada, uprkos tome što sam posle objavljinjanja knjige, u svojoj studiji koju je objavio list Saveza pisaca (Magyar Napló), već ukazala na netačnost i nesigurnost objavljenih podataka.²⁰ Pošto je Čerešova knjiga prevedena na više jezika, među kojima na engleski i hrvatski, tako se i na međunarodnom planu fiksirala ova brojka. Uprkos tome što i vojvodanska literatura na mađarskom jeziku drži ovu brojku preteranom, jer kako ukazuje Marton Matuška u jednoj sumirajućoj studiji u vezi odmazdi, „*prema podacima koje knjiga objavljuje u Čurugu je palo 3000, a Žablju 2000 žrtava. Ni jedno selo nije imalo toliko mađarskih stanovnika.*“ Ne govoreći o tome, dodaje, da knjiga isključivo „*razmatra događaje u Bačkoj*“, odmazde u Banatu, Baranji ne spominje.²¹

Procene sastavljene neposredno posle pogubljenja ne spominjem zato što smatram, da nas one vode bližem utvrđivanju tačnog broja žrtava. Želela sam samo dokumentirati da je mađarska vlada od početka imala saznanja o masovnom karakteru odmazde, o tome su različiti podaci stizali do nje nezvaničnim putem, a temeljili su se na procenama, odnosno u mađarskoj javnosti od tada datira širenje procene o broju žrtava od više desetina hiljada žrtava.

Medu istoričarima, a naročito u javnosti i danas se drži onaj pogled da o pogubljenjima nisu sastavljeni zapisi, liste, da je utvrđivanje makar približno tačnog broja nevinih žrtava samo po sebi uzaludan poduhvat, odnosno da moramo prihvati vesti, procene nastale posle rata, koje govore o najmanje 30 hiljada, ali i o više od 40 hiljada pogubljenih. Ovaj mit je razbio novosadski istoričar Aleksandar Kasaš knjigom objavljenom 1996, odnosno spiskovima pogubljenih (likvidiranih) iz vojvodanskih arhiva, koji su u međuvremenu pronađeni i koji su se pojavljivali redom u vojvodanskim publikacijama na mađarskom jeziku.²² Kasaš je u bivšem pokrajinskom arhivu Saveza komunista našao više iskaza i lista o „*likvidiranim*“ odnosno pogubljenim „*ratnim zločincima*“ 1944/45 koje je sastavila OZNA, odnosno pokrajinska Komisija za ispitivanje ratnih zločina. Izvori koje prezentuje potvrđuju da je na kraju Drugog svetskog rata, odnosno posle rata, partizanska vlast vodila evidenciju, sastavlala je izveštaje o hapšenjima, o zatočenima, o pogubljenjima, o Nemcima i Mađarima koji su odvedeni u logore za internirce, o iseljavanjima, o sudskim postupcima, itd. za potrebe organa unutrašnjih poslova i partijskog aparata Ali znamo da statistike, izveštaji baš o „*likvidacijama*“ nisu potpuni, netačni su, naročito u ranoj fazi izgradnje državnog aparata, administracije, baš u tom razdoblju kada je izvršeno najviše pogubljenja sa ili bez sudske presude. Mišljenja smo da upoznavanje sa tim dokumentima Ozne, uključujući i evi-

¹⁹ SULYOK DEZSŐ: A magyar tragédia. I. rész. A szerző kiadása, 1945. 156–157.; Grősz érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: TÖRÖK JÓZSEF. Szent István Társulat, Bp., é. n. 56.; ILLÝÉS GYULA: Naplójegyzetek 1929–1945. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 364., 366.

²⁰ CSERES TIBOR: Vérbosszú a Bácskában. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991. 248.; A. SAJTI ENIKŐ: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, II. évf. 12. sz. 1991. október 4. 36–38.

²¹ MATUSKA MÁRTON: Számvetés. www.hunsor.se/hhrw Datum: 12. april 2009.

²² ALEKSANDAR KASAŠ: Madari u Vojvodini. Novi Sad, 1996. Vidi posebno listove 156–184. Ovakve liste su sačinjene na primer u Senti, Bezdanu, Novom Sadu, ali i u drugim mestima. Ove liste pak ne sadržavaju imena svih pogubljenih.

dencije i statistike koje su u to vreme sastavljeni organi unutrašnjih poslova, predstavljaju neophodne izvore za upoznavanje stvarne dimenzije odmazde protiv Madara.

Na osnovu ovih evidencijskih podataka Aleksandar Kasaš prezentuje podatke o pogubljenim Madarima, koje je vojvođanska madarska javnost i štampa dočekala žestokom kritikom. Naime Kasaš, u odnosu na podatak od 20 hiljada pogubljenih, koji je vojvođanska madarska literatura predpostavljala (ne govoreći o 40 hiljada žrtava koja se u madarskoj javnosti već nedvosmisleno fiksirala), piše na osnovu izvora Ozne koji su mu poznati o zantno manjem broju nedužnih žrtava, čiji broj procenjuje na 5 hiljada. Tačnije, tvrdi da je tokom svojih istraživanja dotele stigao da dokumenti koje je pregledao govore o toliko žrtava, ali da taj broj ni on sam ne smatra konačnim.

Za to se vreme, u istraživanja koja su otpočeli Marton Matuška i Šandor Mesaroš, uključilo sve više vojvođanskih mađarskih zavičajnih istoričara, koji su se trudili da dopunjajući izvore iz još zatvorenih arhiva, na osnovu još živih svedoka, dokumenata u privatnoj svojini i pomoću kolektivnog sećanja, što tačnije sastave listu nedužno pogubljenih Madara iz pojedinih mesta. Prema mojim saznanjima, dosada je sastavljeno 33 manje-više tačnih listi žrtava, pre svega iz bačvanskih mesta, na osnovu čega je utvrđena izvesnost 3426 „likvidirane“ osobe.²³ U ovoj fazi istraživanja, i pored značajnih uspeha, jasno se vidi da bi bilo potrebno da se posao, koji obavljaju oduševljeni amateri, sistematski i koncepcionalno usaglasi. O čemu je reč u geografskom smislu? Reč je samo o mađarskim žrtvama iz Južnih krajeva koji su ponovo priključeni Madarskoj, a pitanje je želimo li da saznamo broj mađarskih žrtava na nivou Jugoslavije? Da ne govorimo o takvim sistematskim problemima, da li se uspelo usaglatiti podatke žrtava po mestu stanovanja, odnosno po mestu pogubljenja.

Cenimo kao značajan korak da je Bela Čorba (Csorba Béla), etnolog, pesnik iz Temerina, u januaru ove godine mogao da počne istraživanje u matičnim knjigama umrlih logora iz Jareka, koji su do sada bili zaključani pred istraživačima i objavljeni je i prva publikacija u vezi toga. Njegova istraživanja omogućavaju da se ranije započeti rad Šandora Mesaroša okonča, i, konkretno, da se odredi broj Madara stradalih u jaračkom logoru. Prema podacima Čorbe, između decembra 1944. i 28. februara 1945. (znači u prva tri meseca postojanja logora) u Jareku su umrla 234 deportirca, od njih na osnovu imena i imena roditelja autor je imenovao 44 mađarske žrtve, što znači da su u datom razdoblju 19,05% stradalih u logoru mogli bili Madari, a ostali su bili Nemci.²⁴

Iako sa zakašnjenjem i srpska istorijografija čini sve veće napore u otkrivanju represalija posle rata,²⁵ međutim, njihovim rezultatima stvara jako ograničenje to što su

²³ MATUSKA MÁRTON: Számvétés. www.hunsor.se/hhrw Publikacija na internetu je bez označenih brojeva strana.

²⁴ CSORBA BÉLA: Adalékok a járeki haláltábor első negyedévének történetéhez (1944. december–1945. február) *Aracs*, IX. évf. 1. sz. 2009. március 15. 37–47.

²⁵ PETAR KAČAVENDA: Nemci u Jugoslaviji 1918–1945. Beograd, 1991.; ŽARKO S. JOVANOVIĆ: Nova vlast u Srbiji. 1941–1945. Beograd, 1993.; SLOBODAN MARIĆIĆ: Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji. Beograd, 1995.; ZORAN JANJETOVIĆ: Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans. Beograd, 2000.; ZORAN D. JANJETOVIĆ: Neslovenske nacionalne manjine krajem drugoga svetskog rata. In: Hans Georg Fleck, Igor Graovac (red.): Dijalog povjesničara – istoričara 3. Zagreb, 2001. 389–401.; MOMČILO MITROVIĆ: Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. Beograd, 2007.; SRĐAN CVETKOVIĆ: Između srpa i češkića – represija u Srbiji od 1944 do 1953. Beograd, 2006.; ISTO: Uloga OZN-e

srpski arhivi koji čuvaju dokumentaciju organa unutrašnjih poslova još uvek zatvoreni pred istraživačima. Ovo još i danas ima prvenstveno političke razloge. Ali i u slučaju mogućnosti slobodnog istraživanja ovog razdoblja oduševljeni istraživač može računati na gorko razočaranje. Jer, kako smo od beogradskog istoričara Srdana Cvetkovića, međunarodno priznatog istraživača teme, nedavno saznali, posle smenjivanja ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića, pa i u osamdesetim godinama XX veka, te najzad 2000. godine, značajni deo nastale dokumentacije organa unutrašnjih poslova, pre svega personalni dosjeli, ali i drugu dokumentaciju, uništeni. Prema podacima koje daje, između 1966. i 1968. od 2 754 923 dosjela (9620 dužnih metara) pod vlastitim rukovanjem organa unutrašnjih poslova uništeno je i spaljeno 2 141 155 dosjela (5454 dužnih metara). Tada su 5% sačuvanih dokumenata predali saveznom, odnosno republičkom arhivu, a ostala grada je ostala pod rukovanjem Ministarstva unutrašnjih poslova. U osamdesetim godinama XX veka, ali još i 2000. se desilo značajno uništavanje dokumenata, odnosno nekontrolisano dospevanje značajnih dokumenata u privatne ruke. U 2003. Ministarstvo unutrašnjih poslova predalo je Arhivu Srbije svega 64 327 dosjela i oko 30 hiljada strana drugih dokumenata, ali ta grada je do današnjeg dana nedostupna.²⁶

I pored toga, upoznavanje pokretačkih opruga, istorijata odmazde i OZNE nije beznadežan poduhvat. O tome svedoče dve dokumentarne knjige, koje su pre nekoliko godina izdali saradnici Hrvatskog Historijskog Instituta, koji sadrže relevantne dokumente i o vojvodanskim, protivu Mađara sprovedenim odmazdama.²⁷

Pre svega mislimo na jedan sumarni izveštaj 2. kontraobaveštajnog odeljenja vojvođanske Ozne o broju uhapšenih, zatočenih, o onima pod sudskim procesom i o progubljenima, koji ćeмо detaljno razmatrati, odnosno na ona dokumenta, koja se odnose na nepoznate oblike otpora protiv nove vlasti, na pojedinačne proteste protiv iseljavanja i konfiskovanja imovine Mađara u Baranji.²⁸

Ispitivanje odmazde je u Sloveniji još početkom devedesetih godina podignuto na državni nivo, uključivanjem Ministarstva unutrašnjih poslova formirana je Državna komisija za pronaalaženje masovnih grobnica i velikim snagama je u toku identifikacija žrtava. Čak je na osnovu dokaza pronađenih u Arhivu Slovenije 2005. podignuta optužnica protiv bivšeg slovenačkog političara Mitje Ribičića, bivšeg predsednika Saveznog izvršnog veća (jugoslovenska vlada) i bivšeg predsednika Saveza Kominista

u likvidaciji „narodnih neprijatelja“ 1944–1945. Šta kriju arhivi OZN-e o revolucionarnom teroru 1944/1945. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2006.1–2. 127–136.

²⁶ SRĐAN CVETKOVIĆ: Kako je spaljeno pet kilometara dosjela UDB-e. Velika revizija dokumentacije Službe državne bezbednosti posle smene Aleksandra Rankovića i Brionskog plenuma 1966. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*. 2008. br. 1–2. 75., 76., 79.

²⁷ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Priredili: ZDRAVKO DIZDAR, VLADIMIR GEIGER, MILAN POJIĆ, MATE RUPIĆ. Slavonski Brod, 2005.; VLADIMIR GEIGER (red.): Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Knjiga 2. Slavonski Brod, 2006.

²⁸ Isto tamo. Knjiga I. dokumnet br. 110, 324–326. Zagrebačka oblasna OZNA je krajem septembra 1944. obavestila kontraobaveštajno odeljenje, da Madari iz okoline Moslavina i Bjelovara spremaju bekstvo u Mađarsku, jer iseljavaju i konfiskuju imovinu onih, čiji je neki rođak služio ili služi u „neprijateljskoj vojnoj jedinici“. Jedan madarski domaćin je protiv iseljavanja protestovao tako, da je partizanima koji su ga iseljavali dobacio, da će pre da zapali kuću, nego da im predra. Zbog toga su ga uhapsili, ali je više puta pobegao, pa su ga osudili na smrt. Isto tamo: dokument br. 3. i 4. 44–47.

Jugoslavije, koji je odmah posle rata kao visoki oficir Ozne potpisao pogubljenje 200 zarobljenih hrvatskih domobrana i civila.²⁹ O žrtvama sa teritorija kraj Mure, koje danas pripadaju Sloveniji, a koji su posle 1941. bili ponovo priključeni Madarskoj, te koji po tome spadaju u pojам ponovo priključenih Južnih krajeva, nemamo podataka. Jedino objavljeno izdanje vezano za ovo saopštava nekoliko potresnih prisećanja na madarskom i slovenačkom jeziku o akcijama odmazde madarske vojske protiv Slovenaca i partizana protiv Madara, ali se na ovo pitanje autori knjige ne osvrću.³⁰

Uprkos tome što su u gore spomenutoj dokumentarnoj knjizi saradnici zagrebačkog Historijskog Instituta priznato birali izvore sa hrvatskog aspekta, na osnovu otprilike tri stotine objavljenih dokumenata možemo doneti opštevažeće zaključke u vezi proširenosti akcija čišćenja na čitavu državu, te način, intenzitet i cilj istih. Jer posle rata, kako je poznato, Jugoslavija je opet funkcionalisala kao jedinstvena država, njena teritorija je potpala pod jedinstvenu upravu organa unutrašnjih poslova. Ovi izvori nedvosmisleno dokazuju, da na osnovu racionalnih argumenata danas više nije diskutabilno da su akcije čišćenja na teritoriji cele države *najviši vojno-politički krugovi svesno, centralizovano planirali i njima rukovodili*. Cilj svirepe odmazde bez biranja je bilo uništavanje svih mogućih i potencijalnih neprijatelja u poslednjoj fazi rata, istiskavanje političkih protivnika iz vlasti, odnosno učvršćivanje novih, slabih državnih organa psihologijom straha. (U vezi toga srpska literatura upravo piše o tzv. šumskoj psihozi). Jedinice Ozne na čitavoj teritoriji Jugoslavije dobine su naredenje lično od ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića za drastično obračunavanje bez sudskih presuda, za masovna pogubljenja političkih i klasnih neprijatelja, ratnih zarobljenika i civila, kolaboranata, ustaša, četnika, Nemaca, Madara, itd. u što kraćem vremenu, odnosno ne računajući aktivne partizane, bilo kojeg naroda i narodnosti zemlje, „*narodne neprijatelje*“ koji pripadaju bilo kom društvenom sloju. Kao što je Ranković napisao u jednom telegramu koji je 15. maja 1945. uputio rukovodiocima Ozne u Hrvatskoj, nije zadovoljan delovanjem tamošnjih organa unutrašnjih poslova, posto je u Zagrebu u deset dana koje je proteklo od oslobođenja, uprkos njegovoj nardebi, „*svega 200 bandita*“ pogubljeno, te zbog „*nezadovoljavajućeg rada*“ smenjuje jednog od rukovodilaca.³¹ Na osnovu ovog pisma i drugih izvora objavljenih u knjizi, istoričar sa pravom prepostavlja da jedinicama Ozne nije bilo u interesu zabašurivanje pogubljenja, odmazdi, već naprotiv, „*ponosno priznavanje*“ je bio interes, to su očekiva-

²⁹ <http://www.rtvslo.si/slovenija/mitja-ribicic-oveden-za-genocid/37066>, odnosno www.prah.net/slovenija/justice/ribicic/index.htm O odmazdama u Sloveniji vidi novije TADIJA TOMINŠEK RIHTER: The victims of the Second World among the Slovenians in the hinterlands of Goritia and Triest. Contributions to Contemporary History (Ljubljana) 2003. 2. sz. 51–63. JERA VODUŠEK STARÍČ: Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946. Zagreb, 2006.; MILKO MIKOLA: Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951. Zgodovinski arhiv Celje, 2002.; ISTO: (ubral in uredil) Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. II. del. Studijski centar zarodno sprav, Ljubljana, 2008.; MITJA FERENC: Secret World War Two mass graves in Slovenia. In.: Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Editor PETER JAMBREK. Ljubljana, 2008. 155–161.; MILKO MIKOLA: Communist repression of „interior enemies“ in Slovenia. Uo. 161–173.

³⁰ Miért? Zakaj? Lendavski zvezik, Lendvai füzetek 16. Szerkesztő bizottság: SILVIA KULČAR, MIRA UNGER, DR. BENCE LAJOS, GÖNCZ LÁSZLÓ. Lendva, 1998 Knjiga sadrži samo spisak Slovenaca koji su 1941. internirani u Šarvar, imena madarskih žrtava ne. 34–48.

³¹ Partizanska i komunistička represija is zločini... – Knjiga I. dokument br. 28. 113.

vali i njihovi komandanti, žestoke odmazde koje su sprovodili odredivale su njihov preštiz u vojsci. U ondašnjim izveštajima koje su sastavljali, prema našem mišljenju, nisu se trudili spram skrivanja, umanjivanja broja žrtava, naprotiv. Vakuum u vlasti i nerazvijenost strukture vlasti istovremeno pak ukazuju u pravcu nesigurnosti ovih statistika.

OZNA, koja je obavljala zadatke organa unutrašnjih poslova, kao što je poznato, prema sovjetskom uzoru, kao „mač revolucije”, oformljena je po naredenju Josipa Broza Tita od 13. maja 1944. Zadatak joj je bio pronalaženje i odbrana od spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja. U početku je imala četiri odeljenja: obaveštajno, kontraobaveštajno, vojno kontraobaveštajno, odnosno tzv. statističko-tehničko odeljenje. Avgusta 1944. oformljen je zloglasni OZNA-korpus, izričito za likvidaciju „narodnih neprijatelja”, čijih 7 divizija i više brigada je delovalo po celoj Jugoslaviji. Delovanje ovih brigada za pogubljenje na teritorijama sa mešovitim stanovništvom, tako i u Vojvodini, lokalno slovensko stanovništvo je podržavalo, odnosno u mnogim slučajevima i ono je učestovalo u obračunu.³²

Više dokumenata upućuje i na to da su u mnogim slučajevima preki vojni sudovi tek posle pogubljenja, na izričito uputstvo iz centra, kreirali presude, koje su upućivale na ratne zločine koje su pogubljeni počinili. Uredbe, zakoni iz tog vremena omogućavali su da je ratnim zločincem, neprijateljem naroda, neko mogao biti proglašen i na osnovu usmene prijave, a predočenje dokaza o tome naročito početkom 1944/45 se moglo zanemarivati.³³ Kao karakterističan podatak spominjemo da je zahvaljujući pozivu koje je podstakao stanovništvo na prijavu ratnih zločina, u Jugoslaviji kod saveznih i republičkih organa Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača stiglo 938 828 prijava. Na osnovu toga, ova komisija je 66 420 osoba proglašila za ratne zločince, među njima i 899 Mađara. Protiv koga je od njih vođen sudski postupak i koga su osudili na smrt, danas još ne znamo tačno.³⁴ Na toj listi se, naime, nalazi dosta imena manje i više poznatih mađarskih političara, pri čemu znamo da protiv njih iz raznih razloga nije sproveden postupak, niti su osuđeni. Samo da ukažem na neka imena: na toj mnogo spominjanoj listi ratnih zločinaca nalazi se i regent Horti (Horthy), čije, kao što je poznato, izručenje Jugosloveni nisu zatražili i protiv koga nije voden postupak. Možemo spomenuti Ivana Nađa, manjinskog političara iz Južnih krajeva, koji je između 1941. i 1944. bio skupštinski poslanik, a koji je pred hapšenje pobegao u Južnu Ameriku, ili pak državnog sekretara Ministarstva unutrašnjih poslova, Lasla Bakija (Baky László), koga su u Mađarskoj osudili na smrt. Njegovo ime, sa istim brojem odluke o utvrđivanju ratnog zločina i istim zanimanjem, pojavljuje se dva puta na listi (Baki, Baky). Na listi se nalazi i ime bivšeg novosadskog nadžupana, ali protiv Petera Fernbaha (Fernbach Péter) nije voden sudski postupak, a

³² O istorijatu jugoslovenskih organa unutrašnjih poslova do današnjeg dana nije napisan rad sa naučnim pretenzijama. Na žalost, ni jedini sumarni rad koji je objavljen 1997. u Beogradu pod naslovom Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945/1997, rad novinara Marka Lopušine nije takav. Od drugog, kontraobaveštajnog odeljenja OZNE 1946-e su formirali Upravu državne bezbednosti (UDBA), reorganizacijom vojnog kontraobaveštajnog odeljenja pak Kontraobaveštajnu službu (KOS).

³³ Partizanska i komunistička represija i zločini... Knjiga I. dokument br. 14., 91.

³⁴ SRĐAN CVETKOVIĆ: Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacija. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*. 2004. br. 2. 83.

njega, suprotno sa slučajem nadžupana Lea Deaka (Deák Leó), nisu osudili na smrt. Na sve to se zbog toga osvrćemo tako detaljno jer u stručnoj literaturi ovaj izvor često pogrešno citiraju i govore o 899 pogubljenih mađarskih ratnih zločinaca. Premda ova lista sadrži samo imena onih, protiv kojih je doneta odluka o utvrđivanju svojstva ratnog zločinka, o sprovođenom postupku protiv njih i o presudi, još manje o njihovom pogubljenju ovaj izvor nam ne pomaže.

Ratnim zločinom se smatrala bilo kakva saradnja sa okupatorima, kolaboracija, služba u državno-političkim formacijama koje su oformljene u ratnom periodu, u organima koji su delovali na teritoriji koji su priključeni drugim državama, u oružanim telima, ali su ratnim zločincima, na primer, proglašeni i svi članovi emigrantske vlade sa sedištem u Londonu, ne govoreći o funkcionerima Nezavisne Države Hrvatske. Sličnu sudbinu su doživeli i članovi katoličkog clera, na čelu sa nadbiskupom Stepincem, hrvatska vojska, srpski političari koji su saradivali sa nemačkim okupatorima, pripadnici oružanih formacija, pa čak i vode i pripadnici četnika koji su činili pro-monarhistički orijentisani oružani otpor.

Neograničeno proširenje pojma ratnih zločina, odnosno narodnog neprijatelja koristili su u političkom cilju, funkcionisao je kao radikalno sredstvo za obračun sa osobama, društvenim grupama i nacionalnim grupama, koje je nova vlast držala za neprijatelje. Tako su postali ratni zločinci i učesnici mađarske administracije u Južnim krajevima, učesnici političkog i kulturnog života između 1941–1944, od kojih je na smrt osuđen nadžupan Leo Deak, Đula Kremer (Kremmer Gyula) predsednik Mađarskog saveza za prosvećivanje (Magyar Közművelődési Szövetség), ili Mikloš Nad (Nagy Miklós), gradonačelnik Novog Sada. Kao nimalo ekstreman slučaj spominjemo slučaj vlasnika javne kuće u Vršcu, koji je bio mađarskog porekla, a koga je vojni sud u Pančevu proglašio za kolaboranta i osudio na smrt jer su nemački oficiri i vojnici „često upotrebljavali“ usluge njegove kuće, on je „izrabljivaо radnike“, odnosno „podsticao ih na nemoran život“.³⁵ Izgleda da će pre ili kasnije biti neminovno da se suočimo sa jugoslovenskim shvatanjem ratnih zločina, pa i sa presudama, i rasudimo o njima.

Jugoslovensko vojno, političko vodstvo, među kojima i vojvodanski komunisti, sudili su tako da su novi organi vlasti u novoosvojenim, mnogonacionalnim regijama Vojvodine preslabi, zato su predložili uvođenje vojne uprave na teritoriji Bačke, Banata i Baranje (uredbu je vrhovni komandant Josip Broz Tito potpisao 17. oktobra 1944.), što je bez sumnje značilo militarizaciju vlasti u Južnim krajevima. I mada je vojska u početku na čitavoj teritoriji Jugoslavije imala previše vlasti u odnosu na organe narodne vlasti koji su se tek formirali, vojna uprava je uvedena pored ove samo na Kosovu, posle jedne oružane pobune. Jedan od osnovnih ciljeva uvođenje vojne uprave u Bačkoj, Banatu i Baranji je bilo osiguranje „slovenskog karaktera“ Vojvodine, što je najjasnije formulisao komandant vojne uprave generalmajor Ivan Rukavina. Kako je na jednom mestu napisao: to je bilo potrebno zbog „nacionalne budućnosti i očuvanja južnoslovenskog karaktera teritorija“.³⁶

³⁵ SRĐAN CVETKOVIĆ: citirano delo. 95.

³⁶ O pitanju opširnije vidi A. SAJTI ENIKŐ: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken. 319–324.; odnosno ISTÓ: A jugoszláviai helyzet: bosszúakciók, lakosságcsere. Az engedékeny ju-

Gоворити о закључењу расправе о тањом броју мађарских жртава партизанске одмазде, по нашем мишљењу, још и данас јесте стручна неодговорност. КАО утемељене кораке у датом смеру ценимо да обзилни домаћи и војводански стручни кругови данас већ стављају под знак питања у домаћем јавном мјенju и у одејеним политичким круговима до данашnjег дана у камен урезану бројку о 40 hiljada жртава. Више njih приhvата формулу Лажа Ардаја (Arday Lajos), који на основу истраживања Мартоне Матуške и Шандора Месароша с „i na osnovu drugih promišljaja“ сматра, да „broj žrtava odmazde ne prelazi 20 hiljada“. Тамаш Штарк (Stark Tamás), признati istraživač мађарских ljudskih губитака у Drugom svetskom ratu i процеса миграције наглашава, да су бројку од 20 hiljada „potvrdili“ подаци о попису stanovništva Karolja Kočиша (Kocsis Károly) i Естера Ходошија (Hodosi Eszter).³⁷ Писац ових редова за сада сматра да је са стручне стране највише прихватљиво ако иступимо из уског оквира виктимолошког двобоја, који су диктираle stare и нове политичке намере, стрпљиво nastavljamo sa prikupljanjem грађе за читаво раздобље, са истраживањем, те критички analiziramo i trezveno rasuđујемо до сада објављене радове.

Срpsка и хрватска стручна литература број мађарских жртава одмазде оцењује нијим. Указају само на неке, с тим у вези у последње време објављене важније публикације, односно изворе Ozne који су постали познати. Поред већ поменуте OZNA-листе новосадског професора Aleksandra Kasaša (за подсеćање: он на основу тога предpostavlja da je број мађарских жртава 5 hiljada osoba) хрватски историјари су без коментара објавили сумарни извештај Ozne без датума, која је вероватно написана 1946, у којем се на територији војводанске Ozne одређују број „likvidiranih“ Mađara u visini od 1776 особа, али без имена. Из документа се не може закљућити за који период су сумирале листе погубљених. Али то је сасвим сигурно да може бити рећи само о tzv. delimičnom извештају, те ова бројка не одражава ни приближно тачан број жртава.³⁸ Не говорећи о томе да се ова статистика Ozne односи само на погубљене, те да ни delimično не садрžava број stradalih u logorima.

Zoran Janjetović, београдски историјар који је пре пар година објавио значајну монографију о историјату мањина у Југославији, у једној својој студији која се може прочитати и на мађарском језику, приступа проблему логичким путем. Како пише „teško je poverovati“ да број невино погубљених Mađara prevaziлази број жртава „glavnih kri-vaca“ немачке националне мањине, који се доказано креће око 10 hiljada (у логорима

goszláv kisebbségpolitikai gyakorlat kezdete. In: BÁRDI NÁNDOR, FEDINEC CSILLA, SZARKA LÁSZLÓ (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 216–218.

³⁷ ARDAY LAJOS: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. Bp., 2002. 223. Pozivajući se na Aradija, Romšić ovu бројку drži za realnu.; ROMSICS IGNÁC: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó. Bp., 2006. 83.; STARK TAMÁS: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*. 11. évf., 2001. 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00012/4.htm> Datum: 2005. 11. 18.; KÁROLY KOCSIS, ESZTER KOCSIS-HÓDOSI: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Geographical Research Institut, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences. Bp., 1998. 153. Србјански аутори pozivajući se на податке пописа државе preuvečinam i бројку од 20 hiljada.; DRAGAN CVETKOVIĆ: Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu. In.: Dijalog povjesničara – историјара. 9. Zagreb, 2005. 489–508. ISTO: Pregled stradanja sranovništva Vojvodine u Drugom svetskom ratu. *Istorijska 20. veka*. 2005. br. 1. 91–108.

³⁸ Partizanska i комунистичка репресија i злочини u Hrvatskoj 1944–1946. Knj. I. dokument br. 110. 325.

je stradalo nekoliko puta više Nemaca, oko 50-60 hiljada je onih koji su stradali od gladi i zaraznih bolesti).³⁹ U poslednje vreme o partizanskim odmazdama za vreme i posle rata austrijski istoričar Mihail Portman (Michael Portmann) je objavio više studija, odnosno monografija.⁴⁰ U vezi mađarskih gubitaka Portman je uspeo da proučava samo nekoliko izvora koje je Kasaš već video, spisak u Arhivu Vojvodine koji sadrži 1686 imena, a koji je sastavila vojvodanska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, od kojih je 1000 mađarskih žrtava, 211 četnika (odnosno Srba), 468 Hrvata, a 65 osoba ostalih nacionalnosti, uglavnom ruskih emigranata. Ni po njegovom mišljenju ova lista ne odražava pravi broj mađarskih žrtava odmazde i drži za prihvatljivo podatak od 5 hiljada, koju je i Kasaš pretpostavljao. Pozivajući se na Ekeharda Velkla (Ekkehard Völk) ukazuje i na to, da 7,5% vojvodanskih Mađara, oko 30 hiljada, je neposredno posle rata prošlo logore, odnosno zatvore.⁴¹

I na kraju ove istoriografske sinteze svakako se mora govoriti o radu komisije za istraživanje gubitaka Vojvodine u Drugom svetskom ratu, koja je formirana na osnovu odluke Skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine od 11. decembra 2000. Prema odluci skupštine cilj formiranja komisije je bio, da se u budućnosti zaobiđu „zlonamerne dnevnapolitičke manipulacije o vezi ovih događaja”.⁴² U rad je uključena Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, radove je vodio akademik Dragoljub Živković. Rezultat dugogodišnjeg istraživačkog rada komisije objavljen je ove godine u elektronskom obliku, ukupno u devet tomova, koji je, na žalost, dostupan samo uskom političkom i stručnom krugu. Prvi tom sadrži devet studija, među njima i studiju pisca ovih redova, koji detaljno, za celu Vojvodinu i za pojedine regije pojedinačno (Bačka i Baranja, Banat, Srem) analizira podatke Vojvođana stradalih u raznim odmazdama, odnosno međunarodni, pre svega mađarski odjek represalija. Knjigu zaključuje šezdeset (!) plauzibilnih statističkih tabela, dijagrama, koje je izradio Nenad Maurić i koji po starosnim grupama, prema polovima, po nacionalnom sastavu, po teritorijalnoj i hronološkoj podeli itd. analiziraju podatke koje je komisija istražila. Tri toma po teritorijama (Bačka i Baranja, Banat, Srem), a ostalih pet tomova po nacionalnoj podeli (Srbi, Jevreji, Nemci, Mađari i druge narodnosti) prezentuju imensku listu žrtava sa označavanjem podataka godine rođenja, pola, mesta smrti i vremena. Moramo ukazati i na to, da su u geografskom smislu ova istraživanja obuhvatila najveću teritoriju na

³⁹ ZORAN JANETOVIC: A német és a magyar kisebbség kiúzése a Vajdaságból a második világháború végén. *Regio*, 2003. 1. sz. 103.

⁴⁰ Od ovih posebno vidi MICHAEL PORTMANN: Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943–1950). *Tokovi istorije*, 2004. br. 1-2. 45–74. i Isto: Die Kommunistische Revolution in Der Vojvodina 1944–1952. Wien, 2009.

⁴¹ MICHAEL PORTMANN: Communist retaliation and persecution... 65–66.; PORTMANN EKKEHARD VÖLKL: Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. München, 1991. poziva se na 189. strani. O broju Mađara zatočenih o logorima sve do danas svega jedan zvaničan podatak nam stoji na raspolaganju. Prema ovome, maja 1945. kada se već uglavnom završilo odvođenje Nemaca iz Jugoslavije za Sovjetski savez, odnosno njihovo iseljavanje, pored 75 128 Nemaca, u logoru za internice držali su 3779 zatočenih Mađara. U periodu između 1943. i 1950. prema Portmanu u raznim odmazdama stradalo je 180 hiljada vojnih i civilnih žrtava, u ovaj broj znači ne uračunava srpske i jevrejske žrtve iz racije u Novom Sadu i Južnoj Bačkoj u januaru 1942. godine. Isto. 74.

⁴² DRAGOLJUB ŽIVKOVIĆ: Rad na projektu stradanje stanovnika AP Vojvodine 1941–1948. In: Na putu ka istini. Novi Sad, 2009. (elektronski optički disk) 1.

kojoj žive Mađari, mada podaci za neka mesta koja su ranije pripadala Vojvodini i ovde nedostaju.

Na osnovu istraživanja komisije na ondašnjoj teritoriji Vojvodine (Bačka, Banat, Baranja i Srem) između 1941. i 1948. 83 881 osoba je postala, za vreme rata ili neposredno posle, žrtvom represalija iz raznih pobuda. Ovu brojku istraživačka grupa prvo bitno zato ne smatra konačnim, jer na primer nisu uspeli da dodu do dokumenata jednog od najvećeg logora za internaciju u Bačkoj, logora u Jarku, mada su pomoću drugih izvora pokušali izračunati tamošnji broj verovatno umrlih, a koji su u prvom redu bili Nemci i Mađari. Drugi razlog nesigurnosti rezultata istraživanja je, kao što sam na to već i ranije upućivala, taj da se odlučujući deo dokumenata Ozne do današnjeg dana ne može istraživati. Ovaj nedostatak su pokušali dopuniti tako što su imenične liste uporedili sa domaćim izvorima, pa su ih čak prekontrolisali pomoću lokalnog stanovništva. U ovim slučajevima nacionalnost žrtava su utvrdili na osnovu imena, što je prouzrokovalo novu nesigurnost u metodici. Zbog nedostatka izvora i nesigurnosti metodike istraživanja oni prepostavljaju da je broj žrtava, među njima i Mađara, svakako morao da bude veći, te tako i ukupni broj svih vojvodanskih žrtava u datom periodu može da dostigne 100 hiljada osoba. Od 83 881 osobe koja je registrovana u knjizi, broj srpskih žrtava je 42 283, Jevreja 15 495, Nemaca 15 419, broj Mađara 4624 osoba, a Hrvata 2702 osoba. Ostale žrtve su proistekle iz slovačke, romske, rusinske i češke narodne grupe.⁴³

Zadržavajući se kod prizivanja podataka mađarskih žrtava, u suprotnosti sa srpskim, odnosno jevrejskim, ali slično sa nemačkim, zbog istorijskih razloga represalija protiv njih (ponovo priključenje Južnih krajeva Madarskoj), odmazde uperene protiv njih isključivo padaju u period 1944–1948, odnosno represalije protiv njih je isključivo izvršila nova jugoslovenska vlast, partizani. Vojvodanski Srbi, mada iz drugih razloga, bili su ugroženi i pri promeni vlasti 1941. i pri onoj iz 1944. godine. Jevreji su, kao što je poznato, postali žrtve ubistava i deportacija sprovedenih od strane nemačkih, hrvatskih i mađarskih vlasti isključivo u periodu između 1941–1944. Od represalija protiv Mađara najviše njih je stradalo u jesen i zimu 1944. godine, ukupno 2667 osoba, a 1945. 1126 osoba. Godine 1946. broj se znatno smanjio, prema podacima komisije od represalija je umrlo 330 Mađara. Ovo odgovara tendenciji na nivou države, mada se pritisak na društvo koje je vršio državno-socijalistički sistem sovjetskog tipa u izgradnji nije smanjio, ali je poprimio druge oblike i sa pravne strane je poprimio čvršći oblik. Odlučujući većinu mađarskih žrtava činili su muškarci, prema statistici koje je komisija predočila pored 4160 muškaraca, broj žena je samo skoro deseti deo od toga, odnosno 456 osoba.⁴⁴

Istraživanja, koja već polako sežu dve decenije unazad, još na mnoga pitanja nisu dala odgovor. I dalje je aktuelno utvrđivanje tačnog broja Mađara koji su postali žrtve partizanskih odmazdi. Ali, ova tema je, kako smo videli, ne samo u Vojvodini, već i u Srbiji izgubila karakter tabua, kako politički, tako i u naučnom smislu. Sve više upoznajemo sistemsko-specifična obeležja odmazdi, njihov karakter, političke i druge ciljeve i polako se otkrivaju dimenzije i metode represalija koje variraju u vremenu.

⁴³ Na putu ka istini... 209.

⁴⁴ Isto. 63.

Mišljenja sam, da u vidu novih, ali nikako završenih istraživanja svakako moramo revidirati stanovište prema kojem se u mađarskoj javnosti fiksirala brojka od 40 hiljada žrtava, a mora se utanačiti i stav literature o 20 hiljada mađarskih žrtava. I mada srpski arhivi, naročito sve do današnjeg dana zatvoreni dokumenti organa unutrašnjih poslova skrivaju još puno tajni — zbog visokostepenog pustošenja sprovedenog u fondovima organa unutrašnjih poslova — ja bih, uprkos tome što danas već znamo da su o žrtvama sastavljane različite statistike, čak i imenične liste, branila nas, istoričare i javno mjenje podjednako, od prekomernog optimizma.